

Образ світу старшокласників із аддиктивною поведінкою

Стаття присвячена аналізу образу світу старшокласників із поширеними серед сучасних учнів аддикціями типу тютюнокуріння та комп'ютерної залежності. Визначено якісні характеристики образу світу юнаків та дівчат, що характерні для цього контингенту учнів старших класів. Описано рекомендації психопрофілактики аддиктивної поведінки в умовах сучасної школи. Доведено, що психологічна профілактика і корекція аддиктивної поведінки старшокласників типу нікотинової та комп'ютерної залежності повинна бути спрямована на формування цілісного, реалістичного, емоційно-позитивного образів реального й ідеального світу.

Ключові слова: образ світу, аддиктивна поведінки, ігрова залежність, тютюнокуріння, особистість.

Стаття посвящена аналізу образу мира старшекласников с такими аддикциями, как табакокурение и компьютерная зависимость. Определены качественные характеристики образа мира юношей и девушек этого контингента учащихся старших классов. Описаны рекомендации психологической профилактики аддиктивного поведения в условиях современной школы. Доказано, что психологическая профилактика и коррекция аддиктивного поведения старшекласников типа никотиновой и компьютерной зависимости должна быть направлена на формирование целостного, реалистического, эмоционально-положительного образов реального и идеального мира.

Ключевые слова: образ мира, аддиктивное поведение, игровая зависимость, курение, личность.

Постановка проблеми. Відчуття дорослості, перші ознаки якого з'являються ще у пубертатному періоді, в юнацькому віці мають проявлятися у відповідальності за прийняття рішення щодо самовизначення, вибору майбутньої професії та стилю життя загалом. Позитивні новоутворення особистісного розвитку в юнацькому віці зустрічаються відносно рідше, ніж аддиктивні (девіантні) прояви поведінки. Психолого-педагогічна практика свідчить про поширення відхилень поведінки серед сучасних старшокласників, які живуть у звичайних сім'ях та навчаються у звичайних загальноосвітніх школах. Ця стаття присвячена актуальній проблемі аналізу психологічних чинників та механізмів поширення в молодіжному середовищі таких аддикцій, як

тютюнокуріння та ігроманія. Основна увага присвячена якісним характеристикам образу світу учнів старших класів, які увійшли до групи ризику, тобто із проявами зазначених аддикцій. Незважаючи на несхожість етіології шкідливої звички тютюнокуріння та девіації типу комп'ютерної залежності, нами описано єдиний психологічний механізм їх формування – порушення цілісності та реалістичності образів реального (ідеального) світу школярів, рівноваги системи «образ світу – образ «Я» [3, с.79-96].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процеси формування свідомості та самосвідомості в юнацькому віці представлено у публікаціях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, це питання висвітлювалося М.Й. Боришевським, Л.С. Виготським, Г.С. Костюком, І.С. Коном, І.Г. Малкіною-Пих, Ж. Піаже, Т.М. Титаренко, П.Р. Чаматою та ін. Проблематика адитивної поведінки в підлітковому та юнацькому віці знайшла відображення у працях В.Л. Васильєва, Г. Крайга, В.Д. Менделевича, Дж. Тодда, А.К. Богарта та ін. Малодослідженими залишаються питання особливостей розвитку образу світу старшокласників із нікотиною та комп'ютерною залежністю, психологічного механізму формування цих типів аддиктивної поведінки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в якісному аналізі образу світу учнів старших класів із шкідливими звичками тютюнокуріння та комп'ютерною залежністю, встановленні єдиної психологічної закономірності формування та закріплення стійких форм патологічної аномальної поведінки. Нами досліджувалися школярі віком 16-18 років (ЗОШ №9, 19 м. Чернігова), які за результатами виконання методики «Намалюй свій реальний (ідеальний) світ» увійшли до групи ризику, тобто із стійкими проявами нікотинової та комп'ютерної залежності. Для діагностики системи ставлень до світу використовувалися Висбаденський опитувальник N. Peseschkian, патодіагностичний опитувальник (ПДО), модифікований С.І. Подмазіним. Вважаємо, що новий погляд на пояснення причин і психологічних механізмів поширення аддикцій серед сучасної молоді дозволить більш ефективно впроваджувати методи психологічної профілактики та корекції поведінки старшокласників в умовах навчального процесу загальноосвітньої школи.

Виклад основного матеріалу. До спільних ознак особистісного розвитку юнаків та дівчат відносяться суб'єктивне переживання відчуття дорослості, формування власного світогляду, інтеграція образу «Я». Особистісні кризи юнацького віку якісно

відрізняються від перебігу загострень поведінки у пубертатному періоді, які зумовлені невідповідністю трьох точок розвитку: фізичного, соціального, психологічного (Л.С. Виготський). Юнаки та дівчата переживають протиріччя становлення особистісної ідентичності, що зумовлені ускладненнями когнітивної сфери, реалізації потреби в автономності власного буття. Проведені нами дослідження особистості та поведінки старшокласників дозволяють виділити такі поширені кризові ознаки їх особистісного самовизначення, як *аддиктивна (девіантна) поведінка* типу тютюнокуріння та комп'ютерна залежність. При цьому, спільними проявами цих аддикцій є нанесення шкоди власному здоров'ю, загострення перебігу кризи ідентичності, конфліктність соціальної взаємодії учнів в середовищі однолітків, дорослих. Протиріччя формування ідентичності підростаючої особистості проявляються у неспроможності сформулювати для себе цінності, ідеали, життєві цілі, а також низькій ефективності навчальної діяльності, запереченні будь-яких соціальних ролей. У такому разі відбувається психологічна регресія поведінки, повернення на попередню стадію вікового розвитку, при цьому юнаки та дівчата поводять себе подібно до підлітків у кризовому стані.

Дослідники аддиктивної поведінки молоді Л.Г. Леонова, Н.Л. Бочкарьова зазначають: «Кризи періоду дорослішання – явище поширене, але їх часто недооцінюють або, навпаки, вважають дуже небезпечними. Кризи можуть стати причиною різних форм відхилень поведінки і особистісних порушень» [5, с.491]. Чи не найпопулярнішою серед сучасної молоді шкідливою звичкою є тютюнокуріння, яка в однаковій мірі притаманна юнакам та дівчатам старших класів. Важливим фактором зростання кількості школярів, залежних від нікотину, є суспільна толерантність до цього явища. Д.Б. Аніскин вказує на якісну відмінність тютюнокуріння від інших форм токсикоманій: «... при ній не розвиваються виражені психічні порушення і зміни особистості, що, очевидно, і робить цей вид патологічної пристрасті соціально терпимим. Окрім цього, при нікотинізмі роль психологічних факторів у становленні пристрасті, вірогідно, вища, ніж при будь-якій іншій токсикоманії. Досі не зрозуміло, яким чином нікотин може здійснювати ейфоризуючий вплив» [1, с.117]. До основних соціально-демографічних факторів поширення тютюнокуріння серед молоді відносять (А.Н. Бабурин, 2006): 1) формування залежності у молодшому віці (період шкільного навчання); 2) пасивне проведення відпочинку; 3) байдуже ставлення до власного здоров'я, негативне – до спорту та

фізичної культури; 4) низький рівень доходів сім'ї; 5) примітивність світогляду [2].

У руслі клінічної психології виділені риси особистості юнаків та дівчат, типові для будь-якої форми залежності, зокрема тривожність, наявність комплексу неповноцінності, уникнення відповідальності за власні вчинки, поведінку. Також до дисгармоній особистості при аддиктивній поведінці відносять (В. Segal): 1) низьку толерантність до повсякденних труднощів поруч із високою витривалістю у кризових ситуаціях; 2) поверхову соціалізацію, для якої характерні уникнення стійких емоційних контактів; 3) неправдивість у спілкуванні, схильність до звинувачування інших, уникнення відповідальності; 4) стереотипність, повторюваність поведінки [6, с.266].

Проведені дослідження образу світу (методика «Намалюй свій реальний (ідеальний) світ») учнів із нікотиною залежністю дозволяють розширити перелік їх особистісних рис та світоглядних позицій, які сприяють закріпленню цієї звички. Так, помічено тенденцію невдоволення учнями, які мають досвід вживання тютюну, своєю зовнішністю, що проявляється при аналізі малюнків за тестом «Автопортрет». Таким чином, формування нікотинової залежності у юнаків та дівчат можна тлумачити як компенсаторний механізм розвитку негативного образу фізичного «Я». Однак подальше розширення вибірки обстежених вказує на наявність цієї залежності в учнів із адекватним сприйняттям власної тілесності, позитивним розвитком статево-рольової поведінки. При поглибленому обстеженні ми дійшли висновків, що психологічний механізм поширення тютюнокуріння серед молоді пов'язаний не лише із психологічною компенсацією відображення у свідомості власних фізичних недоліків та дисгармоній особистості. Значну роль при цьому відіграють особливості формування образу світу молоді, які характеризуються фрагментарністю, обмеженістю розвитку когнітивних уявлень та емоційно-негативним фоном світосприймання. Отже, більший вплив на формування нікотинової залежності юнаків та дівчат має розвиток у них образу світу, що характеризується такими якісними новоутвореннями, як негативний емоційний фон переживання реальності [3, с.278].

При виконанні завдання «Намалюй свій реальний світ» учні зображували пачки сигарет, пляшки винно-горілчаних виробів, шприци та іншу символіку, яка вказує на ту реальність, яка займає важливе місце у їх образі світу. Отже, поширення нікотинової залежності значною мірою зумовлене пропагандою

у суспільстві такого типу світогляду, що підсилює рефлексорне закріплення навичок тютюнокуріння. Важливий вплив при цьому відіграють сучасна мода, відповідні стереотипи чоловічої та жіночої статево-рольової поведінки, які стимулюють розвиток нікотинової свідомості. Залежна поведінка широко пропагуються засобами щитової реклами, за допомогою ЗМІ тощо, зокрема, тютюнова продукція пропагується як елемент образу життєвого успіху, досягнень, відпочинку, який людина має втілити у житті завдяки тютюнокурінню.

Отже, нами виділено основні етапи поширення нікотинової залежності серед молоді, основою чого є формування «нікотинової» свідомості в підлітковому та юнацькому віці: 1) домінування у школярів якісних типів образу світу, які характеризуються негативним (нерідко нейтральним) емоційним фоном світосприймання, тобто в їх образі світу відсутні базові емоції інтересу, радості, позитивного пізнання, задоволення, перспективи самореалізації; 2) переживання дорослішання, що супроводжується базовою потребою змінити реальний (емоційно-негативний, нейтральний) образ світу на ідеальний (емоційно-позитивний), у якому є самореалізація, соціальний успіх, матеріальний добробут, здорові розваги та відпочинок, тобто позитивний світ; 3) відображення та фіксація в пам'яті «нікотинової» свідомості, тобто образу світу із тютюновою продукцією, що сприймається як бажаний позитивний ідеальний світ; 4) вживання та звикання до тютюнової продукції, особистісне новоутворення успішної дорослості, переживання ілюзій власної успішності, задоволення, прийняття у соціальній групі дорослих; 5) формування стійкої нікотинової залежності, «нікотинової» свідомості, досягнення короткочасної емоції ейфорії, задоволення від власного образу дорослого «Я» в своєму ідеальному світі.

Отже, психологічний механізм поширення серед молоді шкідливої звички тютюнокуріння стосується формування «нікотинової» свідомості, потребою замінити негативний реальний образ світу на ідеальний позитивний. Психологічна корекція тютюнокуріння молоді полягає у впровадженні конкретних методик розширення границь образу світу, збагаченні його змістовності, рівня реалістичності, формування позитивного емоційного фону світосприйняття. Останнє передбачає усвідомлення свого «Я» в оточуючій реальності не лише як пасивне проведення часу, а також як задоволення від наполегливої праці, самореалізації, що супроводжується невдачами, втратами, негативними емоціями. Усвідомлення цінності особистісних досягнень має по-

тужний вплив на формування позитивної поведінки молоді, формування навичок здорового способу життя, вибір друзів, групи спілкування, особистісну самореалізацію. Цілісний образ світу молоді полягає у відображенні протилежних, полярних уявлень про життя як позитивних, так і негативних його проявів поруч із стимуляцією саногенного (біполярного) мислення.

Проведені нами дослідження вказують на закріплення в юнацькому віці індивідуального стилю мислення, за допомогою якого аналізується власна поведінка та своє оточення. Він може відрізнитися рівнем абстрагувань, узагальнень, аналітико-синтетичним відображенням реальності, проте головна його функція полягає у забезпеченні соціальної адаптації підростаючої особистості. Вагомий вплив на стратегію інтелектуального розв'язання життєвих, побутових задач дитини відіграє її сім'я із сталими стереотипами прийняття рішень, поведінки у стресових, конфліктних ситуаціях. Формування індивідуального стилю мислення учнів здійснюється у результаті наслідування поведінки своїх батьків; в юнацькому віці відбувається їх закріплення, можливо, із незначною корекцією у відповідності до ситуацій, виховних впливів вчителів, референтних дорослих.

Так, у руслі клінічної психології виділяють саногенний стиль мислення та патогенний, який проявляє людина у стресових, психотравмуючих життєвих ситуаціях. При цьому саногенне мислення сприяє зменшенню внутрішніх конфліктів, переживань, негативних емоцій, а також допомагає аналізувати наявні потреби, потяги відповідно до можливості їх задоволення. Саногенний стиль мислення запобігає виникненню невротичних захворювань, дозволяє людині зменшувати наявні протиріччя із оточуючою реальністю. Патогенне мислення відрізняється високою ригідністю, автоматизмом, орієнтацією на традиції, звичаї, позначається на поглибленні психогенних захворювань.

У процесі сімейного впливу відбувається формування патогенного мислення різних видів, у залежності від домінуючих умов навчання і виховання дитини. Зокрема, Е.Г. Ейдемільер, В.В. Юстицький виділяють такі форми індивідуальних стилів мислення, що дезорганізують особистість: 1) «навчання безпомічності», коли дитина виховується під постійним психологічним тиском, який сприймає як безвихідне положення, зокрема, у ситуації гіперопіки; 2) «навчання конформності», коли штучно створюються перепони для висловлення почуттів, задоволення важливих потреб, при цьому необхідно докладати значних зусиль, щоб втримати негативні емоції, роздратування тощо.

Патогенне мислення, яке стає домінуючим у життєдіяльності індивіда, призводить до формування особистості за типом «потенційного невротика». Стиль осмислення реальності такої людини відрізняється догматичністю, ригідністю, безкомпромісністю, накладає відбиток на її поведінку у побутових ситуаціях. До рангу абсолютної догми відноситься важливість дотримання переконань, а також прийнятих на «озброєння» ідеалів, еталонів, регламентів. Визначені когнітивні особливості відображення реальності позначаються на розвитку характерологічних ознак підростаючої особистості, спочатку впертості, пізніше – принциповості, безкомпромісності, ригідності. Отже, закріплений в юнацькому віці патогенний стиль мислення сприяє дисгармонійному особистісному розвитку, що проявляється в інтенсивних кризах ідентичності та автономності.

Визначене цілісне усвідомлення буття людиною само по собі виконує функцію психологічного захисту у ситуаціях життєвого вибору, формує «імунітет» від впливу реклами, теле- та кінопродукції, а також втягування однолітками, дорослими у небезпечні пригоди, експерименти. Інакше кажучи, індивіда захищають лише такі знання про оточуючий світ, які пояснюють природу людського буття як наполегливої праці, реалізацію здібностей, досягнення поставленої мети, що супроводжується втратами, розчаруваннями поруч із перемогами та успіхами. Усвідомлення того оточуючого світу, який він є насправді, позбавляє від багатьох ілюзій, маніпуляції та залежностей.

Сучасні комп'ютерні аддикції за критерієм провідного виду діяльності людини в інформаційній системі класифікують на Інтернет- та ігрову залежності, а також, власне, роботу на комп'ютері, що визначається як кібер-залежність. Спеціалісти із аддиктології вказують на суто психологічну природу виникнення цих видів аддиктивної поведінки, які розвиваються за типом класичних маній або гемблінгу – захоплення азартними іграми (М. Іванов, 2004) [4]. В.Д. Менделевич виділяє ознаки зверхцінних психологічних захоплень: «...глибока і тривала зосередженість на об'єкті захоплення; пристрасне, емоційно насичене ставлення до об'єкту захоплення; втрата відчуття контролю за часом, який витрачається на захоплення; ігнорування будь-якої іншої діяльності або захоплення» [6, с.296]. Виникнення та закріплення визначених форм аддиктивної поведінки полягає у порушенні взаємодії людини зі світом за типом «втеча від реальності» у віртуальний, ілюзорний простір.

Інтернет-залежність є формою взаємодії із інформаційною системою, при якій формується стійкий у часі патологічний потяг до роботи у всесвітній комп'ютерній мережі. Віртуальний

світ Інтернету приваблює молодь своєю яскравістю та насиченістю подій, можливістю анонімно брати участь у спілкуванні за своїми інтересами, на відміну від переживання нудної, сірої реальності. Механізм психологічної залежності розвивається завдяки підкріпленню поведінки, так званим, «ефектом дрейфуючої цілі», який полягає у постійному переключенні користувача мережі від однієї цілі пошуку до іншої, тісно пов'язаної із початковою. Тому модель пошуку інформації за типом «дрейфу» врешті-решт призводить до втрати контролю часу, відриву від реальності, сенсорного та когнітивного перенасичення нервової системи. Інтернет-залежність характеризується виникненням, так званої, «сухої абстиненції», що сприймається як психологічний дискомфорт, роздратування, тривога.

Ігрова комп'ютерна залежність розвивається при переживанні психологічного ефекту «занурення», інакше кажучи, активної участі в ігровому процесі. Підсилення явища «відриву від реальності» відбувається при постійному вдосконаленні програмного забезпечення візуальними та звуковими ефектами. Психологічний механізм цієї форми комп'ютерної залежності формується на основі стимуляції потреби у переході користувача на наступний рівень після перемоги на попередньому. Пройшовши всі рівні однієї гри, з'являється бажання виконати аналогічну процедуру в інших, із подібними за жанром сценаріями. Формування ігрової комп'ютерної залежності фіксується на основі переживання людиною стійкого емоційного стану «ігрового драйву», а також зниженні «ігрової толерантності», що проявляється у неможливості чинити опір спокусі поновити гру.

Результати проведених досліджень образу світу старшокласників вказують на якісні особливості розвитку їх образу світу, що призводять до закріплення комп'ютерних аддикцій. Так, при малюванні образу реального світу учні зображають символіку (заставку на моніторі) із улюблених комп'ютерних ігор. Проекція на папері образу ідеального світу таких респондентів, як правило, складається із геометричних ліній, фігур, має беззмістовний характер.

Наприклад, Олексій Ч., учень 10-В класу при виконанні методики «Намалюй свій реальний світ» зобразив заставку комп'ютерної гри «Half-Life», а виконуючи тестове завдання «Намалюй свій ідеальний світ» – геометричні лінії, що вказують на такі якісні особливості образу світу, як когнітивна простота та емоційна нейтральність. Олексій Ч. так і не зміг пояснити сюжет своїх малюнків. У результаті проведеної бесіди із учнем з'ясовано, що захоплення іграми триває близько 2-х років, від-

коли батьки придбали персональний комп'ютер. Хлопець проводить за монітором від 4-х і більше годин на добу, віддаючи перевагу сюжетно-рольовим іграм за типом «гонки», «стратегії» тощо. Товаришує із однолітками, які мають ті ж захоплення, обмінюється із ними інформацією, змагається на швидкість проходження рівнів гри. Класний керівник характеризує Олексія Ч., як безініціативного, часто «виключеного» із навчального процесу, який під час уроків поводить себе непомітно, тихо. Вчителі з предметів вказують на низький рівень пізнавальної активності, певної загальмованості мислення, що відповідно позначається на шкільній успішності. Отже, образ реального світу Олексія Ч. за змістом надто фрагментарний, тобто, крім віртуальної комп'ютерної гри, незначне місце займають світ однолітків, дорослих, соціуму, спорту, мистецтва, науки, фізичного та культурного простору. Образ комп'ютерного віртуального світу стимулює розвиток його віртуального образу «Я», при цьому «спрощується» особистість, повільно розвиваються соціальні якості, навички спілкування, взаємодії із реальним світом.

Психологічна корекція видів комп'ютерних аддикцій старшокласників повинна спрямовуватися на обмеження розвитку містичного віртуального образу світу. Одночасно важливо активізувати позитивне емоційне переживання образу реального світу, що можливо за умов збагачення таких компонентів образу світу: фізичного, соціального, психосоматичного, науково-аналітичного [3, с.263]. Психологічна профілактика та корекція аддиктивної поведінки старшокласників типу комп'ютерної залежності повинна бути спрямована на формування цілісного, реалістичного, емоційно-позитивного образу реального та ідеального світу, що є основою ефективної особистісної самореалізації та становлення моделей конструктивної поведінки.

Висновки. Особистісне самовизначення юнаків та дівчат, які навчаються у старших класах загальноосвітніх шкіл, є складним процесом інтеграції індивідуального образу «Я», узгодження рис характеру, проявів поведінки, які сприяють оптимізації навчальної діяльності, вибору власного майбутнього. Визначене новоутворення представлено в образі світу на рівнях когнітивних уявлень та емоційних переживань, а також включено у мотивацію прийняття рішень. Становлення фрагментарного образу світу юнаків та дівчат поруч із переживанням його емоційно-негативного фону є основним психологічним механізмом закріплення аддикцій у молодіжному середовищі. «Нікотинова» свідомість та домінування віртуального комп'ютерного світу

впливають на появу стійких залежних форм поведінки (аддикцій) лише за умов браку цілісності, реалістичності, позитивності емоційного фону образу світу юнаків та дівчат.

Список використаних джерел

1. Анискин Д.Б. Психотерапия табачной зависимости// Психология зависимости: хрестоматия/ Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2004. – С. 116-127.
2. Бабурин А.Н. Медико-психологические виды помощи при табакокурении// Психология зависимости: хрестоматия/ Сост. К. В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2004. – С. 404-426.
3. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку образу світу школярів: монографія/ Ігор Михайлович Бушай. – Чернігів: Державне підприємство «Чернігівський державний центр науково-технічної і економічної інформації», 2007. – 382 с.
4. Иванов М. Влияние ролевых компьютерных игр на формирование психологической зависимости человека от компьютера// Психология зависимости: хрестоматия/ Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2004. – С.152-175.
5. Леонова Л.Г. Вопросы профилактики адиктивного поведения в подростковом возрасте / Л.Г. Леонова, Н.Л. Бочкарева // Психология зависимости: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2004. – С. 449-502.
6. Менделевич В.Д. Возрастная клиническая психология// Виктор Дмитриевич Менделевич// Клиническая и медицинская психология: учебное пособие. – М.: МЕДпресс-информ, 2005. – 432 с.
7. Тодд Дж. Основы клинической и консультативной психологии/ Дж. Тодд, А.К. Богарт; Пер. с англ. – СПб.: Сова; М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 768 с.

The article analyzes the image of the world of high school students addictions that are common among today's youth, such as smoking and computer games. The author defines quality characteristics of the image world youngsters that are characteristic of this contingent of senior students and describes recommendations for psychoprophylaxis of addictive behavior in today's schools. It is shown that the psychological prevention and correction of addictive behavior such as senior nicotine dependence and computer addiction should be directed to form complete, realistic, and emotionally positive images of the real and the ideal world.

Keywords: image of the world, addictive behavior, game addiction, smoking, personality.

Отримано: 19.09.2012 р.